

УДК 631.115.11

*Б.Й. ПАСХАВЕР, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, головний науковий співробітник
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

Малі форми аграрного виробництва



Постановка проблеми. Наразі в Україні сільськогосподарську продукцію виробляють три категорії господарств із різним юридичним статусом і значними відмінностями у рівнях концентрації виробництва: 15 тис. сільськогосподарських підприємств із середньою земельною площею понад 1 тис. га сільськогосподарських угідь, 41 тис. фермерських господарств із середнім розміром дещо більше 100 га та близько 8 млн домогосподарств, що здійснюють аграрну діяльність у середньому на двох гектарах. Останні роки (2011-2013) були успішними для всіх категорій господарств, але великі й середні з них збільшили свою продукцію на чверть, а малі – на 10%.

Що означають такі тенденції? Як вони впливають на визначення пріоритетів державної аграрної політики? Які перспективи розвитку малих форм сільськогосподарсько-

го виробництва? Наведений нижче аналіз – спроба знайти відповіді на ці запитання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незаперечно актуальність проблематики постійно утримує її в центрі уваги дослідників. На початку поточного століття опублікована робота О.М. Онищенка [1], яка показала вирішальну роль господарств населення у забезпеченні національної продовольчої безпеки в період тяжкої трансформаційної кризи. Монографія О.М. Шпичака та І.В. Свиноуса [2] присвячена економічній ефективності особистих селянських господарств. У виданні І.В. Прокопи й Т.В. Беркути [3] висвітлено місце господарств населення у сучасному аграрному виробництві з наголосом на соціальні аспекти сільського розвитку. Серед новітніх публікацій слід назвати статтю М.Й. Маліка та В.М. Заяця [4] з розглядом напрямів трансформації особистих селянських господарств.

Мета статті – довести доцільність і необхідність сприяння та підтримки аграрної діяльності господарств населення.

Виклад основних результатів дослідження. За сто років (1913–2013) сільське населення України зменшилося удвічі, а продукція сільського господарства збільшилася втричі. Аграрна праця стає результативнішою, а чисельність «годувальників» постійно скорочується. Досягається це технологічним прогресом і концентрацією виробництва. Наприклад, у США найбільш великі (за обсягами виробництва) ферми, що становлять 10% їх загальної кількості, виробляють близько 90% усієї аграрної продукції [12, с. 540].

Концентрація сільськогосподарського виробництва – результат ринкової конкуре-

© Б.Й. Пасхавер, 2013

нції, що має й зворотний бік – деконцентрацію, тобто згортання (дрібнення) виробництва у його суб'єктів, що йдуть із ринку, але ще продовжують займатися сільськогосподарською діяльністю з метою додаткового заробітку, продовольчого самозабезпечення, проведення дозвілля.

Оскільки тенденції розвитку світового аграрного лідера – США можуть бути використані для прогнозних оцінок ймовірної динаміки вітчизняної аграрної галузі, проаналізуємо особливості процесу концентрації аграрного виробництва за даними останніх американських сільськогосподарських цenzів.

Між 2002 і 2007 роками в США обсяг продажів фермерської сільськогосподарської

продукції збільшився на 48%, але в основному за рахунок інфляції: зростання фермерських цін становило 39%, тобто реальне зростання товарної продукції дорівнювало 6,6%, або 1,3% середньорічного зростання. Кількість ферм за цей період зросла на 3,6%, а обсяг продажів у середньому на одну ферму збільшився на 2,9% (у зіставних цінах). При цьому середня площа сільськогосподарських угідь, яка використовувалася однією фермою, зменшилася з 179 до 169 га. Таким чином, судячи з статистики середньоарифметичної ферми, істотних змін у концентрації фермерського господарства не відбулося.

Зовсім інший висновок одержуємо при аналізі розподілу американських ферм на великі й дрібні господарства (табл. 1).

1. Диференціація фермерських господарств США в процесі концентрації виробництва

| Групи ферм із обсягом продажів сільськогосподарської продукції | Число ферм, тис. | Продано сільськогосподарської продукції | | У % до: | |
|--|------------------|---|--|-----------------------|---|
| | | усього, млрд дол. | із розрахунку на одну ферму, тис. дол. | загального числа ферм | продажу сільськогосподарської продукції |
| До 1 тис. дол.: | | | | | |
| 2002 р. | 570,6 | 0,063 | 0,110 | 26,8 | 0,032 |
| 2007 р. | 688,8 | 0,084 | 0,182 | 31,2 | 0,028 |
| Від 1 тис. до 1 млн дол.: | | | | | |
| 2002 р. | 1529,1 | 105,2 | 70,2 | 71,8 | 52,5 |
| 2007 р. | 1460,5 | 121,3 | 83,1 | 66,3 | 40,8 |
| Понад 1 млн дол.: | | | | | |
| 2002 р. | 29,0 | 95,3 | 3284,8 | 1,36 | 47,5 |
| 2007 р. | 55,5 | 175,8 | 3167,1 | 2,54 | 59,2 |
| Усі ферми: | | | | | |
| 2002 р. | 2129,0 | 200,6 | 94,2 | 100,0 | 100,0 |
| 2007 р. | 2204,8 | 297,2 | 134,8 | 100,0 | 100,0 |

Джерело: Statistical Abstract of the United States: 2012-2013, 131st Edition, С. 540.

Групування ферм за розмірами продажів сільськогосподарської продукції американська статистика визнає розподілом за економічними класами: нижчий клас – ферми з обсягом продажів до 1 тис. дол. за рік, вищий – ферми-мільйонери. За розглянутий період кількість ферм зросла в обох крайніх економічних класах. Але якщо у вищому класі обсяг продажів у зіставних цінах збільшився на третину, то в нижчому – більше ніж на третину зменшився. Це означає, що конкурентна концентрація виробництва має своїм результатом *розшарування* (поляризацію), тобто зменшення числа ферм середніх економічних класів та їх перехід у крайні групи.

Ця закономірність розшарування *середніх* аграрних виробників виявляється й у динаміці землекористування. Між 2002 і 2007 роками число малих американських ферм із площею землекористування до 50 акрів збільшилося з 749 до 853 тис., із площею понад 2 тис. акрів – зросло з 78 до 80,4 тис., а кількість усіх проміжних груп скоротилася.

Особливо відчутний вплив розмірів американських ферм на їхні фінансові результати. У 2007 році серед ферм-мільйонерів лише 8% закінчили рік зі збитком, тоді як у найбільш дрібних ферм цей показник був десятиразово більшим, тобто чотири п'ятих дрібних ферм від своєї аграрної діяльності зазнають тільки збитків. Виникає питання:

чому ці ферми не ліквідовуються, чому не зменшується загальна кількість ферм?

Слід сказати, що в США мав місце історичний процес скорочення числа ферм і чисельності фермерів. У 1940 році в країні налічувалося 6,1 млн ферм, на яких було зайнято 8,3 млн фермерів та членів їхніх сімей. Нині ці цифри зменшилися – відповідно в 2,8 і в 2,5 раза. Але в останній декаді минулого століття тенденція скорочення числа фермерських господарств у США припинилася, що зумовлено переорієнтацією державної політики підтримки агросфери, яка все меншою мірою пов'язана із стимулюванням обсягів виробництва, і дедалі більшою – орієнтована на розв'язання соціальних проблем розвитку сільських територій.

Таке поєднання ринкової конкуренції й державної антидепресивної політики в агросфері формує особливості сучасної концентрації сільськогосподарського виробництва:

1. Вітиснення ферм змінюється їхнім розшаруванням, тобто загальне число ферм

не зменшується, але зростає їхня кількість у крайніх економічних класах.

2. Найбільшу частку товарної продукції виробляють ферми вищого економічного класу.

3. У малих фермах аграрна діяльність стає дедалі менш прибутковою, або зовсім безприбутковою, але таким фермам вигідно зберігати за собою фермерський статус і сільськогосподарські угіддя.

Враховуючи високий рівень залученості України в процеси економічної глобалізації, можна з упевненістю передбачити, що закономірності концентрації агровиробництва, характерні для країн-лідерів ринкової економіки, будуть властиві й вітчизняній агросфері. Такі закономірності помітні вже на сучасному етапі розвитку. Дані таблиці 2 показують, що за порівняно невеликий період концентрація земельних угідь у суб'єктів аграрного господарювання відбувалася не стільки за рахунок збільшення розмірів середнього підприємства, скільки шляхом розшарування, тобто переходу господарств середньої групи в країні.

2. Землекористування сільськогосподарських підприємств України*

| Показник | Групи підприємств за розмірами сільськогосподарських угідь | | | | | |
|---|--|---------|---------------------|---------|---------------------------|---------|
| | Усі підприємства | | у тому числі: | | | |
| | | | малі (до 100 га) | | великі (понад 5000 га) | |
| | 2005 р. | 2012 р. | 2005 р. | 2012 р. | 2005 р. | 2012 р. |
| Кількість підприємств | 15430 | 15190 | 3646 | 6466 | 446 | 680 |
| Сільськогосподарські угіддя: | | | | | | |
| всього, тис. га | 18055,8 | 17524,8 | 83,5 | 96,8 | 3118,0 | 6819,7 |
| на 1 підприємство, га | 1170 | 1154 | 23 | 15 | 6991 | 10030 |
| Питома вага групи, %: | | | | | | |
| у загальній кількості підприємств | 100,0 | 100,0 | 23,6 | 42,6 | 2,9 | 4,5 |
| у загальній площі сільськогосподарських угідь | 100,0 | 100,0 | 0,5 | 0,6 | 17,3 | 38,9 |

*Без фермерських господарств.

Джерело: Сільське господарство України. Стат. зб. – К., 2006. – С. 52, 150; Сільське господарство України. Стат. зб. – К., 2013. – С. 52, 166.

Але головною особливістю розвитку процесу концентрації агровиробництва в Україні залишається спадщина радянського періоду – поділ виробників аграрної продукції на дві категорії господарювання: сільськогосподарські підприємства й господарства населення. У 1990 році в Україні діяли 11,2 тис. колгоспів і радгоспів, що виробляли 70% усієї сільськогосподарської продукції. В середньому на одне таке господарство припадало 420 працівників, 3,4 тис. га сільськогосподарських угідь, 2 тис. умовних го-

лів продуктивної худоби, 40 тракторів та 26 вантажних автомобілів.

Одночасно помітну частину аграрної продукції виробляли мільйони домогосподарств, чия сільськогосподарська діяльність офіційно іменувалася «особистим підсобним господарством» (ОПГ), тобто за своїм юридичним статусом не могла бути основним заняттям або основним джерелом доходу. З цією метою розміри землекористування ОПГ й їхня можливість придбати засоби сільськогосподарського виробництва були законодавчо обмежені. Але незважаючи на це, навіть після завер-

шення процесу колективізації численна маса мікрогосподарств населення виробляла більшу частину сільськогосподарської продукції. Розпоряджаючись незначною часткою сільськогосподарських земель (менше 7%), господарства населення в 1940 і в 1950 роках виробляли більше половини всієї сільськогосподарської продукції й майже 80% продукції

тваринництва (табл. 3). У подальші роки радянського періоду очевидні інвестиційні переваги держави, спрямовані на першочерговий розвиток суспільного сектору аграрного виробництва, поступово зменшували в ньому частку ОПГ. У 1990 році сектор мікрогосподарств населення зберігав лідируючі позиції тільки в картоплярстві та садівництві.

3. Питома вага господарств населення в сільськогосподарському виробництві України, %

| Показник | 1940 р. | 1950 р. | 1960 р. | 1970 р. | 1980 р. | 1990 р. | 2000 р. | 2012 р. |
|--|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|
| Зернові культури | 17,5 | 10,3 | 4,6 | 3,5 | 3,3 | 2,8 | 18,4 | 21,9 |
| Цукрові буряки | 4,6 | 0,0 | 0,0 | 0,0 | 0,0 | 0,0 | 12,2 | 8,7 |
| Соняшник | 7,0 | 6,0 | 4,0 | 2,2 | 2,4 | 2,4 | 12,5 | 15,0 |
| Картопля | 74,0 | 76,4 | 65,1 | 73,2 | 75,0 | 71,4 | 98,6 | 96,7 |
| Овочі | 46,4 | 34,1 | 31,7 | 30,3 | 26,7 | 26,9 | 83,1 | 85,7 |
| Плоди, ягоди | 70,9 | 67,1 | 74,0 | 58,1 | 59,7 | 53,6 | 81,8 | 81,6 |
| Виноград | 46,3 | 7,6 | 19,0 | 17,3 | 22,9 | 20,4 | 30,0 | 35,8 |
| М'ясо і сало | 73,6 | 75,3 | 41,7 | 37,5 | 32,9 | 28,9 | 73,7 | 42,5 |
| Молоко | 81,6 | 80,9 | 41,3 | 32,9 | 27,3 | 24,0 | 71,0 | 77,7 |
| Яйця | 93,1 | 89,4 | 85,2 | 61,9 | 40,5 | 37,8 | 66,2 | 37,3 |
| Валова продукція сільського господарства | 55,1 | 56,1 | 40,7 | 45,0 | 30,8 | 29,6 | 61,6 | 49,3 |
| Сільськогосподарські угіддя | 6,6 | | 5,7 | 6,3 | 6,2 | 6,9 | 28,3 | 43,4 |

Джерело: Статистичні збірники за відповідні роки.

Пострадянські трансформації господарської організації різко змінили роль і місце категорій господарств в аграрній сфері. Колгоспно-радгоспна система, позбавлена гарантій державних закупівель, за відсутності досвіду експортної діяльності стикнулася з руйнівною кризою збуту виробленої продукції. При значній ресурсній базі й наявності висококваліфікованих кадрів, криза тим не менше виявилася затяжною. За три п'ятиріччя української державності категорія сільськогосподарських підприємств скоротила виробництво продукції втричі порівняно з останньою п'ятирічкою радянського періоду. Частка цієї категорії господарств у загальному виробництві сільськогосподарської продукції знизилася з 70% до 40%.

Потім відбувся довгоочікуваний відновний підйом. У четвертій п'ятирічці сільськогосподарські підприємства збільшили обся-

ги свого виробництва на третину, і такі високі темпи зростання вдається утримувати в поточній п'ятирічці. Ця категорія господарств знову стала основним виробником сільськогосподарської продукції.

Іншою була динаміка економічних результатів у малих господарствах населення, які виявилися найбільш пристосованими до ринкових умов (табл. 4). Навіть у першу пострадянську п'ятирічку, коли ВВП країни скоротився більше, ніж наполовину, сільськогосподарська діяльність господарств населення забезпечила невеликий, але позитивний темп зростання обсягів виробництва. І така сприятлива тенденція зберігається й донині. У поточній п'ятирічці ця категорія господарств виробляє на 35% продукції більше, ніж в останнє п'ятиліття радянського періоду.

4. Господарства населення в ресурсах і результатах сільськогосподарського виробництва України

| Показник | Середні показники по періодах, роки | | | | | |
|---|-------------------------------------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| | 1986-1990 | 1991-1995 | 1996-2000 | 2001-2005 | 2006-2010 | 2011-2012 |
| Питома вага господарств населення, %: | | | | | | |
| у використовуваних сільськогосподарських угіддях, % | 6,1 | 12,3 | 16,8 | 33,1 | 43,2 | 43,8 |
| у кількості поголів'я продуктивної худоби (умовні голови) | 23,2 | 28,2 | 45,7 | 64,1 | 62,5 | 59,2 |

| | | | | | | |
|--|------|------|------|------|------|------|
| у виробництві сільськогосподарської продукції: | | | | | | |
| рослинництва | 18,9 | 30,8 | 44,3 | 50,8 | 46,3 | 44,1 |
| тваринництва | 40,8 | 50,8 | 72,2 | 76,8 | 65,6 | 58,8 |
| усієї сільськогосподарської продукції | 29,2 | 39,9 | 55,7 | 60,5 | 53,2 | 48,8 |

Джерело: Дані статистичних щорічників за відповідні періоди.

Зіставлення сучасних тенденцій розвитку великотоварних і малих форм аграрного виробництва доводить про зниження питомої ваги останніх у загальному обсязі національного аграрного випуску. Проте ця обставина не дає підстави для висновку про їхню безперспективність. Сприяння й підтримка сільськогосподарської діяльності домогосподарств необхідні як довгострокова державна політика з таких найважливіших причин:

схильність до сільськогосподарської праці та можливість її реалізації має численні позитивні соціальні ефекти [5, с. 130];

додатні темпи зростання – свідчення потенційних можливостей розвитку цієї категорії виробників аграрної продукції, попит на яку зростатиме;

вітчизняний історичний досвід переконує про значущість збереження аграрного потенціалу домогосподарств як гарантії національної продовольчої безпеки на випадок соціальних катаклізмів.

Безумовна необхідність і доцільність державної політики сприяння сільськогосподарській діяльності домогосподарств зумовлює актуальність аналізу їхнього стану й перспектив розвитку. Перше питання такого аналізу – кількість малих аграрних виробників у країні. Опитувальна статистика за 2012 рік підтверджує про наявність майже 17,0 млн домогосподарств, із яких 30% утримували продуктивну худобу, а 55% мали земельні ділянки. Утримування продуктивної худоби – безумовна ознака аграрної діяльності, володіння земельною ділянкою є та-

кою ознакою в більшості випадків [7, 2013, с. 54].

Уявлення про кількість суб'єктів сільськогосподарського виробництва серед домогосподарств дають дослідження сімейних бюджетів. У 2012 році 45,5% домогосподарств (майже 8 млн) відзначили серед своїх витрат витрати на ведення особистого господарства [7, 2013, с. 59]. У 2000 році таке ж статистичне опитування показало, що аграрною діяльністю займалися 55,8% домогосподарств (майже 10 млн).

Зрозуміло, що домогосподарства, які виробляють сільськогосподарську продукцію, зосереджені переважно в сільській місцевості, частково – в малих, і в дуже незначній мірі – у великих містах. Тому зменшення сільського населення через процеси депопуляції й урбанізації веде до скорочення кількості таких господарств. Але при цьому зростають їхні середні розміри за показниками землезабезпеченості, фондоозброєності та продуктивності, що й зумовлює позитивні темпи зростання цієї категорії агровиробників.

Посилення ролі та збільшення частки малих господарств у загальному обсязі аграрного виробництва, тобто деконцентрація цього виробництва в пострадянський період, викликані значним переміщенням виробничих ресурсів від великих до дрібних агровиробників. Про масштаби такого переміщення земельних ресурсів дають уявлення дані таблиці 4. Не менше значення мав перерозподіл трудових ресурсів (табл. 5).

5. Трудові ресурси сільського господарства України (основна зайнятість), тис. осіб

| Показник | 1990 р. | 2000 р. | 2011р. |
|---|---------|---------|--------|
| Кількість зайнятого в сільському господарстві населення | 5058,1 | 4290,8 | 3360,0 |
| У тому числі: | | | |
| наймані працівники сільськогосподарських підприємств | 4524,3 | 2725,3 | 712,7 |
| члени фермерських господарств | . | 28,8 | 40,3 |
| господарства населення | 533,8 | 1536,7 | 2607,0 |

Джерело: Народне господарство Української РСР у 1990 р. Стат. зб. – К.: – 1991. – С.50, 51; Статистичний щорічник України за 2011 р. – К., 2012. – С. 353.

Сільськогосподарські підприємства України не тільки в період рецесії, але й у роки відновного підйому різко понизили попит на

найману робочу силу. Це могло б спричинити масове безробіття, але значне розширення селянського землеволодіння дало змогу пе-

ремістити зайнятість у малі форми аграрного виробництва. І якщо зважати на офіційну статистику, то сучасний рівень безробіття в сільській місцевості нижчий, ніж у містах.

Важливо також взяти до уваги, що аграрні господарства населення окрім основної зайнятості залучають значні обсяги додаткової трудової активності, розміри якої в 1990 році оцінювалися в 2,6 млн умовних працівників, а на нинішній час оцінка цього виду аграрної діяльності становить приблизно 1,4 млн умовних працівників, тобто трудові ресурси господарств населення досягають цифри 4 млн працівників.

Малі розміри і низька технічна озброєність зумовлюють значне (п'ятиразове) відставання господарств населення від сільськогосподарських підприємств за показником продуктивності праці. Але ті ж причини виводять цю категорію господарств уперед за показниками продуктивності використовуваних земель (на третину) та фондівддачі (більше, ніж удвічі). Такі пропорції визначають порівняльні конкурентні характеристики великих і малих форм сільськогосподарського виробництва. Нині до 80% сільськогосподарської техніки, яку купують, імпортного походження, що означає близькість вітчизняних та світових цін на ринку засобів аграрної діяльності. Водночас на ри-

нку аграрної праці відмінності в цінах робочої сили в Україні й розвинутих країнах багаторазові. У США погодинна оплата найнятого сільськогосподарського робітника становить 11 дол., в Україні приблизно та ж цифра, але в гривнях [13, Table IX-16].

Відносна дешевизна живої праці та відносна дорожнеча праці уречевленої визначають рівень конкурентності господарств із переважно ручною працею. В майбутньому положення може змінитися, але це майбутнє не найближче. В цьому відношенні цікаве зіставлення двох категорій аграрного господарювання за найважливішим макроекономічним показником – часткою доданої вартості (ВДВ) у випуску. Висококомеханізована праця порівняно з ручною збільшує питому вагу проміжного споживання, а тому на сучасному етапі частка валової доданої вартості у випуску у господарств населення досягає 49%, у сільськогосподарських підприємств – 35%. У результаті частка господарств населення в загальному обсязі виробництва сільськогосподарської продукції – 49%, у валовій доданій вартості – 58%. Таким чином, малі форми аграрного виробництва зберігають своє лідерство в головному критерійному показникові національної економіки – валовому внутрішньому продукті (табл. 6).

6. Макроекономічні характеристики сільського господарства України (у фактичних цінах)

| Показник | 1990 р. | 2000 р. | 2012 р. |
|--|---------|---------|---------|
| <i>Усі галузі національної економіки</i> | | | |
| Випуск, млрд руб./грн | 337,4 | 373,9 | 3087,1 |
| Валова додана вартість, млрд руб./грн | 160,1 | 146,0 | 1211,9 |
| Питома вага ВДВ у випуску, % | 47,5 | 39,0 | 39,3 |
| <i>Сільське господарство, всі категорії господарств</i> | | | |
| Випуск, млрд руб./грн | 62,9 | 54,4 | 258,3 |
| Валова додана вартість, млрд руб./грн | 40,7 | 23,4 | 108,1 |
| Питома вага ВДВ у випуску, % | 64,7 | 43,1 | 41,9 |
| Питома вага в національній економіці, %: | | | |
| по випуску | 18,6 | 14,5 | 8,4 |
| по ВДВ | 25,4 | 16,0 | 8,9 |
| <i>Сільське господарство, домашні господарства</i> | | | |
| Випуск, млрд руб./грн | 19,9 | 33,5 | 127,4 |
| Валова додана вартість, млрд руб./грн | 12,6 | 15,8 | 62,2 |
| Питома вага ВДВ у випуску, % | 63,3 | 47,2 | 48,8 |
| Питома вага у виробництві всіх категорій господарств, %: | | | |
| по випуску | 31,6 | 61,6 | 49,3 |
| по ВДВ | 31,0 | 67,5 | 57,5 |

Джерело: Національні рахунки України. – Стат. зб. за відповідні роки.

У цифрах таблиці звертає на себе увагу різке зниження питомої ваги сільського господарства в головних показниках національної економіки. Така динаміка – не наслідок змін фізичних обсягів виробництва, а результат інфляційного цінового процесу. За даними статистики національних рахунків, у 2012 році ВВП усієї національної економіки становив (у порівнянних цінах) 69,4% до рівня 1990 року, а ВДВ сільського господарства – 89,9%, тобто частка сільського господарства в створенні загальнонаціонального ВВП зросла з однієї чверті до однієї третини. Але при цьому постає питання: які ціни (базисного або звітного періодів) є «справедливими».

Відомо, що сільське господарство значно постраждало від цінового диспаритету. З іншого боку, важко визнати раціональною цінову ситуацію, коли бензин коштував не набагато дорожче газованої води, що мало місце в епоху «застою». Тому правильно було б визначати динаміку і структуру національного ВВП у світових цінах. Відповідні дані про динаміку публікуються, інформація про структуру нам невідома [6, 2012, с. 539-544].

Тенденція до підвищення питомої ваги проміжного споживання у випуску характе-

рна для всієї національної економіки, але особливо помітна вона в сільському господарстві, зокрема, в аграрному виробництві домогосподарств. Частково така динаміка пояснюється зростанням фондоозброєності цієї категорії господарств. Так, за три роки (2010-2012) кількість міні-тракторів і мотоблоків у господарствах населення збільшилася в 2,5 раза [10, с. 3]. Але значною мірою це результат цінового диспаритету, при якому ціни на знаряддя праці зростають швидше за ціни на продукти праці. В результаті темпи зростання обсягів та витрат виробництва вищі за темпи зростання доходів від нього (табл. 7).

Значущість аграрної діяльності домогосподарств принципово змінювалася в кризовий і посткризовий періоди української державності. В 1999 році на «дні» рецесії у сільських домогосподарств споживання продукції власного виробництва становило половину доходів та дві третини витрат на продовольчі потреби, тобто зубожіння викликало натуралізацію доходів домогосподарств, але забезпечило їхнє виживання [7, 2001, с. 147, 193].

7. Витрати і доходи сільськогосподарської діяльності домашніх господарств України, 2012 р.

| Показник | У середньому на одне домогосподарство за рік у фактичних цінах, грн | | | | | |
|--|---|---------|--------------------|---|---------|--------------------|
| | усі домогосподарства | | | домогосподарства в сільській місцевості | | |
| | 2000 р. | 2012 р. | 2012 р. до 2000 р. | 2000 р. | 2012 р. | 2012 р. до 2000 р. |
| Витрати на особисте підсобне господарство* | 1001 | 3840 | 383,6 | 2156 | 10065 | 466,8 |
| у тому числі: | | | | | | |
| грошові витрати | 195 | 793 | 406,6 | 420 | 2072 | 493,3 |
| натуральні витрати | 806 | 3047 | 378,0 | 1736 | 7993 | 460,4 |
| Доходи від особистого підсобного господарства | 1395 | 3856 | 276,4 | 3390 | 10317 | 304,3 |
| у тому числі: | | | | | | |
| доходи від продажу сільськогосподарської продукції | 268 | 1415 | 528,0 | 738 | 4107 | 556,5 |
| вартість спожитої продукції | 868 | 1809 | 208,4 | 1920 | 4420 | 230,2 |
| грошова оцінка допомоги родичам продовольчими товарами | 259 | 632 | 244,0 | 732 | 1790 | 244,5 |

Джерело: Статичні збірники: «Національні рахунки України», «Витрати і доходи домогосподарств України».

* Витрати визначені в розмірах проміжного споживання, тобто без оплати праці, амортизації й орендної плати.

У післякризовий період відновлення доходів населення йшло стрімко, як і їхнє попереднє падіння. Якщо оперувати офіційним індексом інфляції, у 2000 році реальний середньодушовий дохід в Україні дорівнював 35% рівня 1990 року, а в 2012-му – 335% порівняно з 2000 роком, тобто сучасне зна-

чення цього показника перевершило відмітку 1990 року¹.

¹ За нашими розрахунками, офіційний індекс інфляції між 1990 і 2012 рр. занижений більше, ніж в 1,5 раза, тобто доходи населення поки ще не досягли радянського рівня, що, зокрема, підтверджується натуральними показниками споживання м'ясо-молочних продуктів.

Хоча сучасний рівень доходів домогосподарств від оплати праці та пенсій не можна вважати високим, їхнє зростання в поточному сторіччі характеризувалося значними темпами: в період 2000-2012 років у сільській місцевості ці види доходів збільшилися понад 5 разів у реальному обчисленні, тобто середньорічний темп зростання досягав 15% (табл. 8). Поєднання зазначеного вище скорочення чисельності найманих сільськогосподарських працівників з швидким зростанням оплати праці в доходах сільських домогосподарств – свідчення істотного збільшення несільськогосподарської зайнятості серед жителів сільської місцевості.

У результаті цієї тенденції значущість аграрної діяльності домогосподарств у їхніх доходах різко зменшилася. На нинішній час доходи від такої діяльності становлять мен-

ше однієї п'ятої всіх доходів домогосподарств у сільській місцевості. Змінилася й структура аграрних доходів домогосподарств: підвищення купівельної спроможності помітно скоротило натуральне споживання продуктів харчування і збільшило товарність вироблюваної аграрної продукції.

Зростання товарності сільськогосподарського виробництва домогосподарств посилило їхню присутність на аграрному ринку. Між 2000 та 2012 роками фізичний обсяг виробленої цією категорією господарств аграрної продукції збільшився на 18%, а виручка від продажу сільськогосподарських продуктів у зіставних цінах – на 79%. Усього у 2012 році господарства населення продали сільськогосподарських продуктів на 24 млрд грн у фактичних цінах, що становило 15% внутрішнього аграрного ринку.

8. Доходи сільських домогосподарств України

| Рік | Індекс споживчих цін | | У середньому за місяць на одне домогосподарство, грн | | | | | | | |
|------------------------|----------------------|------------------|--|-------------------|------------------------|-----------------------------|----------------------------------|-------------------|------------------------|-----------------------------|
| | до попереднього року | 2000 р. =100% | номінальні доходи | | | | реальні доходи (у цінах 2000 р.) | | | |
| | | | оплата праці | пенсії, стипендії | продаж с.-г. продуктів | вартість спожитих продуктів | оплата праці | пенсії, стипендії | продаж с.-г. продуктів | вартість спожитих продуктів |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8=4:3 | 9=5:3 | 10=6:3 | 11=7:3 |
| 2000 | х | 100,0 | 85,72 | 65,09 | 61,43 | 159,98 | 85,72 | 65,09 | 61,43 | 159,98 |
| 2001 | 112,0 | 112,0 | 119,44 | 94,80 | 80,34 | 145,15 | 106,64 | 84,64 | 71,73 | 129,57 |
| 2002 | 100,8 | 112,9 | 142,93 | 128,94 | 85,76 | 139,89 | 126,60 | 114,21 | 75,96 | 123,91 |
| 2003 | 105,2 | 118,8 | 164,84 | 137,94 | 108,97 | 157,25 | 138,75 | 116,11 | 91,73 | 132,37 |
| 2004 | 109,0 | 129,5 | 228,31 | 211,32 | 123,27 | 141,50 | 176,50 | 163,57 | 95,19 | 109,27 |
| 2005 | 113,5 | 146,9 | 341,43 | 346,47 | 171,35 | 183,95 | 232,42 | 235,85 | 116,64 | 125,22 |
| 2006 | 109,1 | 160,3 | 453,44 | 396,57 | 179,58 | 208,01 | 282,67 | 247,39 | 112,03 | 129,32 |
| 2007 | 112,8 | 180,8 | 595,92 | 484,76 | 213,22 | 233,27 | 329,60 | 268,12 | 117,93 | 129,02 |
| 2008 | 125,2 | 226,4 | 815,95 | 677,86 | 278,68 | 281,19 | 360,40 | 299,41 | 123,09 | 124,20 |
| 2009 | 115,9 | 262,4 | 914,62 | 762,43 | 255,12 | 336,54 | 348,56 | 290,64 | 97,23 | 128,25 |
| 2010 | 109,4 | 287,0 | 1012,67 | 901,91 | 344,94 | 408,23 | 352,85 | 314,25 | 120,19 | 142,24 |
| 2011 | 108,0 | 310,0 | 1197,51 | 968,58 | 355,73 | 429,70 | 386,29 | 312,45 | 114,75 | 138,61 |
| 2012 | 100,6 | 311,9 | 1433,46 | 1111,62 | 342,25 | 368,27 | 459,6 | 356,40 | 109,73 | 118,11 |
| 2012 у % до 2000 | х | 311,9 | 1672,3 | 1707,8 | 557,1 | 230,3 | 536,2 | 547,6 | 178,6 | 73,8 |

Джерело: Статистичні щорічники за відповідні роки.

Ринкова конкуренція неминуче призводить до розшарування (поляризації) як великих, так і малих форм агробізнесу. У 2000 році при децильному групуванні домогосподарств відмінності між вищим і нижчим децилями за розмірами виручки від продажу сільськогосподарських продуктів були більше ніж дворазові, у 2012 році вони досягали вже майже шестиразової величини [7, 2013, с. 243]. З'явилася група домогосподарств, для яких продаж сільськогосподарських продуктів став основним джерелом

доходу. У 2011-2012 роках ця група забезпечувала майже половину всього аграрного виторгу господарств населення, хоча їх кількість не досягала і 5% загального числа домогосподарств [7, 2013, с. 215].

Висновки. Тенденції аграрної діяльності господарств населення, що діють, дають підстави для оптимістичних прогнозів розвитку малих форм аграрного виробництва. Поєднання високої землезабезпеченості з низьким попитом на найману робочу силу з боку сільськогосподарських підприємств спону-

кає сільські домогосподарства до аграрної активності, про що показують не тільки позитивні темпи аграрного випуску продукції цієї категорії господарств, але й високі темпи зростання їхньої технічної озброєності: за п'ятиліття (2008-2012 рр.) в господарствах населення збільшилося число тракторів на 23%, зернових комбайнів – на 38% [10, с. 6].

Якщо збережеться стійке зростання доходів населення, неминуче скорочуватиметься натуральне споживання продовольчої продукції, виробленої домогосподарствами (табл. 9). Наведені в таблиці дані можна доповнити такою інформацією: у 1990 році в усього населення України продоволь-

чий стіл заповнювався натуральним (некупленим) споживанням на 24%, у городян – на 12, селян – на 57% [11, с. 5]. Скорочення натуральної (нетоварної) частини продовольчого споживання – прогресивна тенденція. Для розвинутих країн характерні малі затрати бюджету часу домогосподарств на виготовлення продуктів харчування і приготування їжі. Зокрема, в США 41% витрат населення на харчування – послуги ресторанного господарства [12, с. 448]. Для України цей показник у 2000 році – 1,5%, у 2012 році – 3,5%; прогрес – у наявності, але розрив ще дуже великий.

9. Питома вага продуктів власного виробництва в загальному продовольчому споживанні домогосподарств України, %

| Продовольчі продукти | Усі домогосподарства | | У тому числі: | | | | | |
|---|----------------------|------|---------------|------|------------|------|---------------------|------|
| | | | великі міста | | малі міста | | сільська місцевість | |
| | 2000 | 2012 | 2000 | 2012 | 2000 | 2012 | 2000 | 2012 |
| Хліб і хлібопродукти | 5,6 | 0,7 | 0,2 | 0,0 | 2,7 | 0,2 | 13,5 | 1,7 |
| Цукор, мед | 5,0 | 3,0 | 1,8 | 0,6 | 5,3 | 3,3 | 8,0 | 5,3 |
| Олія | 2,3 | 0,1 | 0,1 | 0,0 | 1,6 | 0,0 | 5,8 | 0,2 |
| Картопля | 56,6 | 48,4 | 12,6 | 3,7 | 53,1 | 43,7 | 88,4 | 86,9 |
| Овочі й баштанні | 43,2 | 23,9 | 13,8 | 2,8 | 44,0 | 23,3 | 75,5 | 50,8 |
| Фрукти, ягоди, виноград | 34,5 | 11,3 | 13,9 | 2,1 | 35,0 | 13,4 | 68,8 | 33,3 |
| М'ясо і м'ясопродукти | 25,3 | 10,5 | 1,0 | 0,1 | 16,6 | 6,1 | 61,0 | 32,2 |
| Молоко і молокопродукти | 29,9 | 13,2 | 0,5 | 0,0 | 14,3 | 5,4 | 64,5 | 37,3 |
| Риба і рибодукти | 6,0 | 0,9 | 1,4 | 0,3 | 4,7 | 1,0 | 14,4 | 1,6 |
| Яйця | 30,5 | 23,0 | 2,8 | 0,6 | 23,9 | 12,9 | 79,3 | 66,3 |
| Всі продукти харчування в грошовій оцінці | 30,3 | 14,0 | 10,8 | 3,5 | 27,3 | 12,0 | 53,6 | 31,9 |

Джерело: Витрати і доходи домогосподарств України у 2000 р. – Стат. зб. – К., 2001. – С. 63, 64, 147, 148. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2012 р. – Стат. зб. – К., 2013. – С. 59, 60, 137, 138.

Поєднання зростання аграрного виробництва господарств населення з тенденцією до скорочення натурального продовольчого самозабезпечення розширюватиме товарну (ринкову) частину сільськогосподарської продукції домогосподарств. Це вимагає законодавчо-організаційних заходів щодо вдосконалення збутового механізму для цієї

зростаючої товарної маси. Не заперечуючи провідної ролі великих підприємств у розвитку аграрного сектору країни, державна аграрна політика повинна усебічно сприяти дрібнотоварному сегменту національного продовольчого ринку, який виконує важливі економічні й соціальні функції.

Список використаних джерел

1. *Онщенко О.М.* Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи / О.М. Онщенко. – К.: Ін-т економіки НАНУ, 2003. – 100 с.
2. *Шпичак О.М.* Реалізація продукції особистими селянськими господарствами – витрати, ціни, ефективність / О.М. Шпичак, І.В. Свиноус. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 300 с.
3. *Прокопа І.В.* Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / І.В. Прокопа, Т.В. Беркута. – К.: НАН України, Ін-т екон. та прогноз., 2011. – 240 с.
4. *Малік М.Й.* Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств / М.Й. Малік, В.М. Заяць // Економіка АПК. – 2013. – № 5. – С.87-95.
5. *Л. Ходов* «Шесть соток по-немецки: участок маленький – польза большая» / Л. Ходов // «Современная Европа». – 2013. – № 2. – С. 129-133.
6. Статистичний щорічник України. – К.: Державна служба статистики України. – Стат. збірн. за відповідні роки.
7. Витрати і ресурси домогосподарств України. – К.: Державна служба статистики України. – Стат. збірн. за відповідні роки.
8. Сільське господарство України. – К.: Державна служба статистики України. – Стат. збірн.

9. Національні рахунки України. – К.: Державна служба статистики України. – Стат. збірн.
10. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей в сільському господарстві у 2012 р. Стат. бюл. – К., 2013.
11. Бюджети сімей робітників, службовців, колгоспників і пенсіонерів. Стат. збірн. – К., 1991.
12. Statistical Abstract of the United States: 2012-2013, 131 st. Edition.
13. Agricultural statistics 2012, USDA, Washington 2012.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2013 р.

*

УДК 338.001.36: 631.1

*В.М. ЯКУБІВ, доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри обліку і аудиту
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника*

Розвиток органічного землеробства в Україні: екологічний та соціоекономічний ефекти



Постановка проблеми. Органічне землеробство є одним із важливих пріоритетів розвитку сучасного сільського господарства України. Ведення екологічного землеробства є необхідністю, яка продиктована і зумовлена у загальносвітовому середовищі. Комплексна індустріалізація економіки, швидке нарощування економічних показників розвитку, обсягів виробництва у ХХ ст. породили багато проблем соціального й екологічного характеру у ХХІ ст. Тобто, досягнувши значних економічних результатів шляхом інтенсифікації та екстенсифікації виробництва,

людство стикнулося з більш глобальними проблемами: забрудненістю навколишнього середовища, масовим споживанням «еколого небезпечних» продуктів, вичерпанням природних ресурсів, масовою бідністю населення. Як наслідок – погіршення стану здоров'я людей і демографічних показників розвитку окремих країн, скорочення середньої тривалості життя населення.

Порівнюючи сутність та складність економічних і технологічних проблем минулого століття та соціальних й екологічних проблем нинішнього, очевидно, що сучасні проблеми є значно складнішими, мають глобальний, загрозливий характер і потребують швидкого розв'язання. Але знову ж таки, порівнюючи можливість пошуку шляхів розв'язання економічних та технологічних проблем із напрямками розв'язання глобальних екологічних і соціальних проблем, доходимо висновку, що якщо першу групу проблем людство навчилось успішно розв'язувати, то проблеми соціального, а особливо екологічного, характеру розв'язати дуже складно.

Тому на сучасному етапі питання розвитку органічного землеробства є надзвичайно актуальними й потребують науково-прикладних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науці подібні проблеми

© В.М. Якубів, 2013